

<https://doi.org/10.15407/fd2021.03.047>

УДК 172.12

Анатолій ЄРМОЛЕНКО, доктор філософських наук,
професор, член-кореспондент НАН України,
директор Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
01601, Київ, Трьохсвятительська, 4
a_yermolenko@yahoo.de
<https://orcid.org/0000-0002-9908-6144>

ФІЛОСОФІЯ ЯК ЧИННИК ДУХОВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У статті розглянуто проблеми розвитку філософії в Україні впродовж тридцяти років незалежності та здійснено спробу періодизувати цей розвиток. Показано, що незалежність України крім державного, політичного та економічного вимірів містить і духовний складник, пов'язаний з релігійною, культурною, мовною та ідеологічною незалежністю. Ключовим аспектом тут стала незалежність від Московської церкви та створення автокефальної Православної церкви України. Та оскільки, за Конституцією України, жодну ідеологію держава не може визнавати як обов'язкову, духовна незалежність є і світською категорією, що передбачає також світоглядну та філософську незалежність. У статті виокремлено кілька етапів творення філософської незалежності. Перший етап потребував насамперед подолання ідеологічно заангажованої філософії марксизму російського гатунку, тобто марксизму-ленінізму. Другий етап — це прилучення філософії України до взірців сучасної світової філософії, засвоєння провідних її тенденцій та парадигмальних комплексів. У цьому контексті показано роль перекладів філософської класики та сучасної філософської літератури в процесі увіходження філософії в Україні до царини світової філософської думки. Нарешті, третій етап визначається розв'язанням ключових проблем сучасності, пов'язаних із глобалізацією, екологічною кризою, універсалізмом та партикуляризмом в етиці, етичною меліорацією сучасного суспільства тощо. У статті йдеться також про роль філософії та філософської освіти в обґрунтуванні ціннісних орієнтацій розвитку українського суспільства, формуванні комунікативної, моральної та фахової компетенцій громадян як чинника цивілізаційного вибору України.

Ключові слова: *духовна незалежність, філософська незалежність, парадигмальний поворот у філософії, цивілізаційний вибір.*

Цитування: Єрмоленко, А. (2021). Філософія як чинник духовної незалежності України. *Філософська думка*, 3, 47–63. <https://doi.org/10.15407/fd2021.03.047>

Тридцять років незалежності України — це значуща подія для нашої держави, народу і суспільства. За цей період виросло нове покоління людей, політиків, громадських діячів, філософів. Це час демократичних перетворень нашого суспільства, модернізації його інституцій, морально-духовного оновлення і розвитку. Це час невпинної національно-визвольної боротьби українського народу проти російського колоніального поневолення, час переосмислення і подальшого здійснення нашої історичної долі.

Розбудова незалежної України — це складний, суперечливий, багатовимірний процес. Це багатогранне явище, що має політичний, економічний, духовний та ідеологічний виміри. Перший із них — це насамперед державна (ширше — політична незалежність), яка передбачає створення незалежної, самостійної держави як політичного суб'єкта і внутрішньої політики країни, і міжнародних відносин.

Свого часу утворення національних держав відбувалося як констеляція таких чинників, як виникнення національних економік і національних громадянських суспільств. В наш час це є складним завданням з огляду на історичну інерцію, реанімацію імперських домагань з боку Росії, які в 90-роках минулого сторіччя нібито прицаїлися, але з початком ХХІ сторіччя проявилися повною силою аж до російської агресії проти України. Творення національних держав ХХІ сторіччя ускладнюється й «постнаціональними констеляціями» сучасного глобалізованого суспільства викликів і загроз. Проте головною проблемою постає непевність і непослідовність влади в національно-визвольних змаганнях українського народу.

Другий вимір — це економічна незалежність. Тут треба зауважити той факт, що економіка в Україні на початок 90-х років була ще «зав'язана» на пострадянські господарські зв'язки, здебільшого не маючи повного циклу виробництва того чи того продукту. Тому всі нарікання на те, що Україна буцімто мала величезний економічний потенціал на початку 90-х років і не змогла ним скористатися, є не цілком коректними, адже подальший економічний розвиток передбачав розрив цих зв'язків і налагодження нових, пошук інших партнерів і свого місця в міжнародному поділі праці. І цей процес був надто болісним, надто, що Україні постійно пропонували «знеболювальне» — відновлення колишніх економічних зв'язків на кшталт «митного союзу» й т.ін. Цей процес не тільки законсервував би пострадянський стан, а й передбачав подальшу фактичну реставрацію російської імперії, складником якого мала б стати Україна. На щастя, український народ категорично відкинув такі пропозиції, зробивши на Майдані свій цивілізаційний вибір у бік європейських цінностей та інтеграції з Євросоюзом. Революція 2013—2014 років була не тільки історичним цивілізаційним вибором українського народу, не тільки Революцією Гідності, ця революція була також потужним чинником національного визволення нашого народу від поневолення з боку російського імперіалізму.

Третій важливий напрям творення нашої незалежності — це духовна незалежність, яка передбачала не тільки розрив із дискредитованими ра-

дянськими цінностями, а й пошук нових ціннісно-світоглядних орієнтирів. Розв'язання цих проблем ускладнювалось тим, що розрив із радянською ідеологією передбачав, з одного боку, ціннісно-нормативну модернізацію, а з іншого — реабілітацію національних цінностей, або «неоконсервативну революцію», повернення до дорадянських ціннісних засад, пов'язаних із традиційними культурними смислами, основу яких утворювали християнські світоглядно-ціннісні орієнтації. Ситуація загострювалась тим, що центр православної релігії фактично утвердився у Москві. Тому важливим завданням духовного визволення було створення помісної, справді незалежної Православної Церкви України, що й відбулося 2018 року. До цього доклали чимало зусиль і співробітники відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

Однак не слід забувати, що Україна — світська держава, згідно з конституційною нормою якої «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» [Конституція України, 1996: ст. 15]. Ця вимога стосується й релігійного світогляду, що також не може бути панівним у світській державі, навіть за «постсекулярної доби». До того ж слід враховувати, що Україна багатоконфесійна країна.

Не варто також забувати, що не тільки світська ідеологія може перетворитися на «політичну релігію», як це сталося у тоталітарних державах ХХ сторіччя [Mayer, 1996], а й релігія може правити за політичну ідеологію. Такою є імперіалістична доктрина «русского мира», яка цілком заступила експансіоністську доктрину марксизму-ленінізму. Тому найважливішим чинником нашого відродження і духовного оновлення має бути філософія, незалежна від ідеологічних упереджень і настанов. Вона має бути також складником морального оновлення, наукового обґрунтування норм і цінностей нашого подальшого розвитку, а також аргументативної легітимзації соціальних інституцій.

Звісно, поняття «філософська незалежність», з першого погляду, викликає певний подив, навіть сумнів. Адже філософія за своїм визначенням є універсалістичною — філософія не може бути, так би мовити, «районного масштабу». Крім того, кодами філософії, так само, як і науки, є коди «істина/хиба», що передбачає ідеологічну незаангажованість і світоглядну неупередженість. Отже, питання полягає в тому, від чого вона має бути незалежною. З огляду на той факт, що всі попередні роки радянської доби філософія в Україні розвивалась у річищі парадигми марксизму-ленінізму, незалежність філософії — це насамперед визволення від марксизму-ленінізму і повернення до філософії в автентичному значенні цього слова.

За ці тридцять років незалежності й філософія в Україні пройшла складний, суперечливий шлях. Ще задовго до ухвалення Верховною Радою Акту про проголошення незалежності України філософи нашої країни чинили свою боротьбу за свободу та незалежність. Із вдячністю і шанобою ми згадуємо дисидентів, зокрема і співробітників Інституту філософії Василя Лісового та Євгена Пронюка, які перебували у центрі змагань за незалежність.

Пізніше важливим етапом на цьому шляху став Народний рух України за перебудову. У зв'язку з цим слід згадати дебати на українському телебаченні, зокрема між співробітником Інституту філософії і представником Руху Мирославом Поповичем і тодішнім секретарем з ідеології ЦК Компартії України Леонідом Кравчуком. Такі суперечки точилися і в Інституті філософії, де «лінія фронту» проходила буквально через відділи Інституту. Пригадую драматичні збори 1989 року у відділі історії філософії, де я тоді працював; там відбувалися досить жваві дискусії й навіть жорсткі суперечки між прихильниками ортодоксального марксизму-ленінізму, представниками колишнього партійного істеблїшменту, і прихильниками Руху. У цей час було зроблено й перші кроки до мовної ідентичності України. Зокрема, директор Інституту філософії Володимир Шинкарук був співавтором засадничого на той час Закону «Про мови в Українській РСР» 1989 року.

Метою цієї невеличкої розвідки не є широка й стереоскопічна ретроспекція розвитку філософії в нашій країні за ці тридцять років. Я хотів би зауважити тільки кілька головних, на мою думку, аспектів. У розвитку філософії, з мого погляду, умовно можна виокремити кілька періодів. Перший із них — це визволення від ідеологічних тенет марксизму-ленінізму. У зв'язку з цим хотів би зауважити, що марксизм був і залишається вкрай важливим і впливовим напрямом у сучасній світовій філософії. Мало хто з видатних філософів і соціологів кінця XIX — XX сторіч так чи так не зводив би рахунки з марксизмом. Юрген Габермас, виокремлюючи головні напрями філософії XX сторіччя, зазначає аналітичну філософію, феноменологію, постструктуралізм і філософію західного марксизму [Habermas, 1988: SS. 12—13].

Навряд чи хтось заперечуватиме роль Франкфуртської школи, яка аж до початку 70-х років XX сторіччя справляла величезний вплив на подальший розвиток філософії, а Інститут соціальних досліджень Франкфуртського університету успішно функціює і досі. Як відомо, і сам Габермас, автор книжки «До реконструкції історичного матеріалізму» [Habermas, 1976], до свого переходу в річище комунікативної парадигми, був представником третього покоління неомарксизму Франкфуртської школи. Можна назвати також книжку представника Берлінської трансцендентальної прагматики Дитриха Бюлера «Метакритика Марксової критики ідеології» [Böhler, 1971] та чимало інших. Курси з назвами «По-новому читати “Капітал” Маркса», «По-новому тлумачити Маркса» і досі викладають професори у Вільному університеті Берліна та інших університетах ФРН. До того ж у західній філософії і XXI сторіччя можна натрапити на рецидиви повернення до марксизму і навіть ідеології комунізму. За приклад може правити італійський філософ постмодерністського стибу Джанні Ваттимо, який після глобальної економічної кризи 2008 року так характеризував свою політичну орієнтацію: «... і як філософ, і як християнин я знову став комуністом» [Vattimo, 2009: SS. 219]. Отже, до цього напрямку слід ставитись серйозно і з повагою, окреслюючи водночас його методологічні (парадигмальні) межі.

І в нашій країні в цій парадигмі видатними філософами України було створено непересічні твори, хоча ці досягнення здобуто радше всупереч, а не завдяки цій філософській парадигмі. Адже радянська філософія була на-самперед догматичною системою «російського комунізму», тобто ідеологією марксизму-ленінізму. Порівняно із західним неомарксизмом, відкритим до різноманітних синтезів із немарксистськими філософськими напрями-ми, радянський марксизм-ленінізм був закритою системою, не здатною до інноваційних трансформацій. Інновації потрапляли до радянської філософії радше «контрабандою» західних концепцій у вигляді «критики буржуазної ідеології» [Єрмоленко, 2003: сс. 131—141], а також у дослідженнях відносно «ціннісно (ідеологічно) нейтральної» філософії науки.

Період 1990-х років умовно можна назвати посткомуністичним, або пост-радянським. Гадаю, що впродовж цього періоду у філософії України відбувалися процеси визволення від догматики та ідеології марксизму-ленінізму та її кардинальне оновлення. Отримавши свободу від марксистсько-ленінської ідеології, філософи в Україні спершу дещо розгубилися, не цілком розуміючи, що з цією свободою робити. Тому, скажімо, у вищій школі викладання філософії нерідко підміняли історико-філософськими курсами. Принаймні, здавалося, що історико-філософське знання є усталеним і незаперечним на тлі існування чималого розмаїття концептів, напрямів та парадигм сучасного філософського знання. Що стосується соціально-політичних наук, то в цій царині доходило навіть до висування таких одіозних концепцій, як «науковий націоналізм», що мав би заступити науковий комунізм радянських часів. Хоча в цей час були й досить цікаві та плідні проєкти, зокрема фундація часопису «Політична думка».

Процес визволення від марксистсько-ленінської доктрини певною мірою збігався і з визволенням від московського панування у філософії. Слід зазначити, що в Україні складалася своя традиція філософських досліджень, яка отримала назву «київської школи», або київського кола філософів, що була пов'язана зі світоглядно-антропологічним напрямом філософських досліджень, очолюваним Володимиром Шинкаруком. Щоправда, був ще й інший напрям, пов'язаний з аналітичною філософією, філософією науки та герменевтично-лінгвістично-прагматично-семіотичним повортом. Своєю чергою, у вітчизняній філософії починаючи з 1970-х років відбуваються відповідні процеси, започатковані у дослідженнях логіки наукового пізнання Мирославом Поповичем [Попович, 1971, 1975], що перетворилося на стійку тенденцію у філософських дослідженнях, яка свідчить про те, що в київському колі філософів існувала й розвивається не тільки світоглядно-антропологічна традиція, що її розробляли на підставі діалектичного методу під орудою В. Шинкарука, а й способи філософського мислення, інспіровані аналітичною філософією [Лісовий, 2014: с. 474]. Нині тенденція застосування парадигми діалогу, мови, мовлення та комунікації дістала свого подальшого розвитку в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України та у філософії України загалом.

Та попри ці факти філософія в Україні ще великою мірою залежала від російського впливу і вважалася складником загальної пострадянської філософії. Ця залежність була пов'язана не тільки з тим, що філософія в СРСР виконувала насамперед ідеологічну функцію, про що вже йшлося, а й з інформаційною монополією Москви на зарубіжну філософську літературу. Мало не вся філософська література зарубіжних країн була зосереджена насамперед у московських бібліотеках: Державній бібліотеці СРСР імені В.І. Леніна, Інституті наукової інформації із суспільних наук, Бібліотеці зарубіжної літератури та бібліотеках інших академічних інститутів АН СРСР. Аби вивчати західну філософську літературу, доводилося брати відрядження до Москви. До того ж лєвова частка зарубіжної літератури розміщувалась у спецфондах: достатньо було в тій чи тій західній публікації зауважити щось несхвальне про Радянський Союз або комуністичну ідеологію, і ці публікації одразу вилучали з вільного користування і направляли до спецфондів, доступ до яких потребував окремого дозволу.

Така ситуація тривала аж до часів незалежності, коли українські філософи в 90-х роках наполегливо шукали свого шляху розвитку. Цьому сприяла й цифрова революція, коли інформація дедалі менше залежала від паперових носіїв, зосереджених у бібліотеках Росії: нові книжки та статті можна було отримати з інтернету. Важливим на цьому шляху був проєкт фонду «Відродження», спрямований на підготовку підручників, зокрема і з філософських дисциплін. Хоча спершу ці підручники ще не були позбавлені спадку радянських часів, часто-густо виявляючись таким собі «перелицьовуванням» радянських зразків. Окрім того, розвиток науки, зокрема й філософії, навряд чи варто починати з підручників. Але чомусь склалась традиція, спрямована якраз на підготовку підручників. Понад те, кар'єрне зростання, особливо у вишах, прямо залежало від наявності підготовлених науковцями підручників. Так наша країна опинилась мало не попереду всього світу з видання підручників. Начебто філософію можна вивчати за підручниками. На жаль, ця ситуація існує й досі.

Однак у цей період налагоджувались і поглиблювались безпосередні контакти з філософами закордонних, насамперед європейських країн. Наші науковці торували шлях до європейської філософії через стажування, у статусі запрошених дослідників і гостьових професорів. Отже, впродовж цього періоду у філософії формувалася й інформаційна незалежність. Своєю чергою, зарубіжні філософи почали відвідувати Україну. Одним із перших був Поль Рикер, який 1993 року після Всесвітнього конгресу в Москві завітав до Києва і в Києво-Могилянській академії прочитав невеличкий курс лекцій. У цьому ж таки році приїздив до Києва Вітторіо Гьосле, з яким я домовився про переклад його статті «Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності», що згодом вийшла в часописі «Філософська думка». 1994 року мені довелося бути організатором конференції «Культура і етнотетика», в якій брали участь і філософи з Німеччини: Карл-Отто Апель і

Вольфганг Клюксен. З лекціями до нас приїздили Томас Маєр, Ганс Маєр, Отфрід Гюфе та ін. Так поступово долалася закритість філософії пострадянського періоду.

З перебудовою, а особливо після розпаду Радянського Союзу, такі процеси відбувались і в інших країнах пострадянського простору. Після славнозвісної праці Френсиса Фукуяма «Кінець історії», у якій було висловлено думку про перемогу ринкового господарства і ліберальної демократії у всесвітньому масштабі, багато хто з інтелектуалів вважав, що цей час справді настав. Здавалося, що й інтелектуали пострадянського простору відкриваються світові. В цей час, за доби «пізнього тоталітаризму», до Москви приїздили західні філософи, наприклад, представник третього покоління Франкфуртської школи Альфред Шмідт, а також представник комунікативної соціальної філософії та етики дискурсу Юрген Габермас та ін. І той факт, що черговий XIX Всесвітній філософський конгрес 1993 року відбувся у Москві, начебто підтверджував такі сподівання. Про це свідчила й назва конгресу: «Людство на переломному етапі: філософські перспективи».

У цьому конгресі взяли участь і філософи України, які у процесі роботи конгресу налагоджували й контакти із зарубіжними філософами. Зокрема, мені вдалося познайомитись із К.-О. Апелем, В. Гюсле, В. Клюксеном, Г. Ленком, які отримали запрошення на міжнародну конференцію «Культура і етнотетика», яка мала відбутися в Україні наступного після конгресу року. Клюксен брав участь у роботі конференції безпосередньо, Апель надіслав свою доповідь, яка була оголошена, а згодом опублікована за моїм перекладом. Ці філософи пізніше у різних форматах брали участь у наукових заходах в Україні. Зокрема Апель із лекцією виступав на літній філософській школі в Пуші-Водиці 1999 року.

Проте з перших років XXI сторіччя уявилася спроба реваншу з боку Росії, що давалося взнаки не тільки в соціально-політичній царині, а й у філософській площині. Зокрема, це проявилось 2008 року, коли Інститут філософії РАН зібрав директорів інститутів філософії та провідних філософів пострадянських країн на конференції з назвою «Філософія та демократія в сучасному світі» [Философия и демократия, 2009]. У складі української делегації разом із Мирославом Поповичем у цій конференції довелось брати участь і мені. У цей час президент Росії вже впроваджував політику «собирання земель русских», проте ці наміри багатьом не ввижались тоді серйозними, ба більше, реальними. І та обставина, що й російські філософи спрямовують свої зусилля на «собирание *философских* земель русских», також не спадала на думку. Проте такі наміри, як я бачу сьогодні, поступово проявлялися дедалі чіткіше. Однак ці проєкти, на щастя, не було зреалізовано, адже в подальшому проведення таких філософських з'їздів уже не ініціювали.

З цього приводу хочу згадати ще одну зустріч із московськими колегами, що відбулася 2005 року на Міжнародному симпозіумі «Суспільна мораль: методологія дослідження, нормативно-етичні та етико-прикладні

проблеми» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згадаймо, це були часи, коли Росія розпочинала економічні й торговельні війни (м'ясну, молочну) проти України, саботуючи торгівлю товарами з нашою країною. Після конференції, в неформальному спілкуванні я зауважив як позитивний факт проведення цієї конференції разом із російськими філософами попри торговельно-економічну війну з боку Росії. На мій подив один із членів російської делегації заперечив: «А никакой войны нет».

Така реакція видалась мені спершу доволі несподіваною, та згодом я зрозумів, що російські філософи якщо прямо й не підтримують недружню щодо України політику російської держави, то принаймні не сприймають цю політику серйозно. Пізніше, уже під час неоголошеної війни Росії проти України ми ще неодноразово почуємо таке твердження: «Нас там нет». Хоча контакти з російськими філософами тривали аж до початку російсько-української війни 2014 року, — у нас були ще спільні проекти з науковцями Москви, С.-Петербурга, Новосибірська та ін., — сьогодні ці контакти фактично зійшли нанівець. Звісно, має бути комунікація і співпраця філософів, але не тоді, коли в тебе стріляють. Тим паче, що ця прогалина була надолужена успішною співпрацею з філософами Білорусі, Казахстану, Литви, Франції, Німеччини, Польщі та багатьох інших країн, з якими Інститутом філософії та університетами України укладено угоди про співпрацю, успішно реалізовані й сьогодні.

Це був перший етап творення нашої філософської незалежності, який умовно можна назвати пострадянським. Він пов'язаний із поступовим відходом від марксистсько-ленінської парадигми та залежності від Росії. Особливо хочу зауважити, що й на півдні країни, особливо молоді філософи, дедалі більше орієнтувалися на філософські твори та переклади українською мовою. Будучи опонентом дисертації у Сімферопольському університеті, я почув від здобувача: «А ми вже орієнтуємось не на Москву, а на Київ». Якби українська мовна політика була активнішою й послідовнішою, то це, можливо, стало б на заваді експансії російського імперіалізму, що призвела до анексії Криму. Хоча на тому етапі ще не усвідомлювалась інша небезпека, яка йшла якраз від російської філософії, котра в той час переживала ренесанс.

Щоправда, поштовх до цього ренесансу відбувся ще за часів пізнього радянського тоталітаризму. За приклад може правити монографія Юрія Давидова «Етика любові та метафізика свавілля» (Етика любви и метафизика своелюбия, 1989), видана за доби «перебудови»; в цій книзі відомий радянський соціолог, який чимало зробив для вивчення та наукової критики західної, зокрема німецької, соціальної науки, зокрема М. Вебера, Франкфуртської школи тощо, раптом змінив свої наукові уподобання. Він фактично перетворився на апологета сумнівної російської ідентичності, протиставляючи «аморалізму» «метафізики сваволі» Артура Шопенгауера, Фридриха Ніцше, Альбера Камю, Жан-Поля Сартра та ін. «етику любові» моральної філософії

Льва Толстого, Федора Достоевського тощо. Уже в цьому творі було закладено філософські засади того ідеологічного явища, яке сьогодні називається «руським миром». Адже представники «великої російської літератури», до яких звертався Ю. Давидов, — це письменники консервативного, антимодерного спрямування; не дарма цю книжку неодноразово перевидавали уже в наш час. На тлі «зведення рахунків» з марксизмом-ленінізмом відбувалося деяке захоплення російською філософією і в Україні.

Проте визволення філософії в Україні від поневолення марксистсько-ленінською ідеологією аж ніяк не означало, що філософія в Україні поверталася до такої собі автаркії, розвиваючись тільки на ґрунті національної традиції, хоча історико-філософські дослідження філософії України ставали дедалі актуальнішими. Адже філософія за своєю сутністю універсалістична. Розвиваючись на національному мовно-культурному ґрунті, вона має бути значущою і для інших культур, для людства загалом. Обговорення проблем національного і загальнолюдського, партикулярного і універсального відбувалося на згаданій уже міжнародній філософській конференції «Культура і етнотика», на Другому філософському конгресі філософів України «Філософія і культура» 1995 року, а також на інших наукових заходах. Важливим у цьому плані було видання книжки «Феномен української культури» за редакцією Володимира Шинкарука (1996). Певним підсумком розвитку філософії цього періоду став вихід «Філософського енциклопедичного словника» за редакцією Володимира Шинкарука (2003).

Другим етапом розвитку філософії за часів незалежності була перша декада 2000-х років. Цей процес насамперед полягав у залученні філософії України до світової філософської думки, засвоєнні тих парадигмальних змін, які відбуваються у світі, особливо останньої третини ХХ сторіччя. Важливим кроком до філософської незалежності України була реалізація проекту фонду «Відродження», спрямованого на переклади українською мовою праць представників класичної філософської думки і сучасної філософії. Складником цього процесу був проєкт Фонду «Лабораторія наукового перекладу» (кер. Володимир Єрмоленко, Андрій Кулаков), в якому за участі провідних українських філософів разом із знаними в Україні мовознавцями проходили експертизу переклади праць зарубіжних філософів, вироблялися принципи наукового перекладу українською мовою зарубіжних філософських текстів. Під керівництвом Вахтанга Кебуладзе Лабораторія успішно працює й сьогодні.

Я неодноразово зауважував у своїх публікаціях, що переклад — це не просто спроба донести зміст філософських текстів інших культур до українського читача, який не володіє іноземними мовами, адже в будь-якому разі така робота буде «краплиною» у величезному морі, океані сучасної філософської літератури, розмаїтті філософських ідей, методів, парадигм. Тим паче, що кількість науковців, які володіють іноземними мовами, дедалі зростає. Проте переклади мають і глибинніші функції та призначення. Завдяки

перекладам та чи та культура отримує можливість подивитися на себе, так би мовити, з боку, очима іншої культури, піддати саму себе, свої засновки рефлексії мовою іншої культури і навпаки, й тим самим оцінити та розвинути саму себе.

Тому переклад як засіб спілкування з іншими культурами є неодмінним чинником розвитку культури, культурна автаркія — це смерть культури, а міжкультурна комунікація — це її життя. За приклади можуть правити перекладацькі здобутки арабського середньовіччя, що заклали основи сучасного природознавства та експериментальної науки, а «переклад перекладів» заклали культурні підвалини для європейського Відродження. Годі казати вже про переклади Біблії національними мовами як каталізатор європейської Реформації. Розвиток і нашої культури складно уявити без перекладів Григорія Сковороди, Івана Франка, Лесі Українки та багатьох інших. У цьому році українська громадськість відзначає 150-річчя з дня народження Лесі Українки, яка не тільки розумілася на світовій філософській літературі, а й була ще й перекладачем багатьох творів українською мовою.

Застосовуючи метод поетично-герменевтичної реконструкції текстів давньої єгипетської культури, вона висунула ключові принципи перекладацької роботи, а саме: а) «перекладати не букву, а *дух* первотвору; б) віднайти у рідній мові суголосні форми, близькі мотиви, знайомі ритми, що попри “тричі тисячолітній зміст” самохідь пристає до первотвору; в) усвідомлювати можливу помилку і бути відкритим до наступних перекладів, тлумачень, відповідних до поступу в цій царині, зокрема, з боку майбутніх перекладачів, що цю помилку виправлять» [Леся Українка, 2008: с. 264]. Із цих принципів випливає також переконання, що різні культури взаємопов'язані між собою, що не може бути якихось непереборних перешкод для перекладів і рецепцій тих чи тих культурних явищ, а тим самим і щодо порозуміння між культурами. У таких перекладах і рецепціях і відбувається діалог світових образів; це діалог культур, міжкультурна комунікація, спрямована, врешті-решт на досягнення порозуміння між народами, культурами та окремими людьми [Єрмоленко, 2021: с. 28].

Спілкування культур — чинник універсалізації, що й уможливорює існування і розвиток культури як такої. «Національні літератури творяться письменниками, світова література — перекладачами». Це висловлювання одного з найвидатніших письменників сучасності, лауреата Нобелівської премії Жозе Сарамаго стало гаслом Європейської колегії перекладачів. Варто додати, що й національні літератури, національні культури загалом, великою мірою створюються і перекладачами. Завдяки перекладам українська філософія залучається не тільки до основних концептів світової філософської літератури. Перекладаючи твори іншої культури, особливо віддалені у часі, треба усвідомлювати, що тут можуть бути складнощі, зумовлені існуванням певних неперекладностей, пов'язаних з особливістю життєсвітів і соціокультурних габітусів.

У цьому плані важливим проєктом було видання «Лексикону неперекладностей» [Європейський словник філософії, 2009]. Треба також зазначити такі проєкти, як «Сучасна гуманітарна бібліотека» Українського філософського фонду (кер. С. Пролеєв), проєкту серії видань перекладів сучасних німецьких філософів «Vernunft und Gesellschaft» (кер. А. Єрмоленко). Можна стверджувати, що в Україні склалися перекладацькі школи філософської літератури з німецької (А. Абашнік, А. Богачов, І. Бурковський, А. Дахній, А. Єрмоленко, В. Єрмоленко, В. Кебуладзе, М. Култаєва, В. Куплін, М. Кушнір, Р. Осадчук, Л. Ситніченко, П. Тарашук, В. Терлецький та ін.), з французької (О. Білий, О. Йосипенко, С. Йосипенко, О. Хома та ін.), з англійської (О. Соболев, Є. Мірошніченко, В. Єрмоленко, В. Трилів та ін.).

Завдяки перекладам твориться й українська філософська мова. Завдяки перекладам українські філософи отримали можливість говорити філософською мовою, якою говорить увесь світ. Цей процес означає також залучення українського суспільства до універсалістських цінностей, складником яких є європейські цінності. І в цьому плані цілковито слушною, виваженою, однозначною і чіткою є позиція Василя Лісового, який, критикуючи застосування до нашої культури «євразійських мірок», наголошував: «... насправді ж українці не можуть навіть зрозуміти самих себе, якщо не “впишуть” себе в контекст середземно-європейської культурної традиції» [Лісовий, 1997: с. 115]. Такий культурно-цивілізаційний вибір українці продемонстрували своїми діями на Майдані, які підтвердили і європейський вектор нашого розвитку, і незалежність від «євразійських мірок».

Від російських колег нерідко можна було чути, що українська мова — не філософська, мова не спроможна до філософського мислення. І це ще одна ілюстрація імперського мислення. Адже мова — не тільки засіб досягнення порозуміння. Мова ще й засіб стратегічної дії задля панування; понад те, мова може бути самим пануванням. Тому творення української філософської мови та її застосування є складником мовної незалежності та національної безпеки України. Звісно, перекладацька робота — це досить складний, творчий і відповідальний процес. З цього приводу хочу висловити таку сентенцію: перебуваючи запрошеним професором у Вільному університеті Берліна 2010 року, в одній із розмов з представником берлінської трансцендентальної прагматики Дитрихом Бюлером я розповів йому про проблеми перекладу сучасної німецької літератури українською мовою, мовляв, наскільки це складний і важкий процес. На ці мої нарікання він відповів: «Так ви щасливі люди, беручи участь в історичному процесі формування сучасної української філософської мови!»

І це відчуття причетності до історичного процесу формування української філософської мови надихає на подальшу перекладацьку роботу, тим паче, що таке творення є ще й складником нашої національної ідентичності. Ба більше, це ще й складник мовної незалежності України загалом. Проте неодмінним супроводом цього почуття має бути почуття відповідальності.

Утім, слід зазначити, що останнім часом перекладацька робота в Україні дещо загальмувалася. Значною мірою це пов'язане із згортанням перекладацького проєкту Фонду «Відродження». На жаль, державні інституції не сприяють, а можновладці не докладають належних зусиль щодо продовження цього проєкту. Давно на часі потреба у створенні Лабораторій наукового перекладу при НАН України з відповідним фінансуванням.

Помаранчева революція 2004 року загострила проблеми соціального, суспільно-політичного й економічного характеру. Зрозуміло, що подальший поступ України не можна уявити без розбудови громадянського суспільства. Філософи України брали активну участь у самій революції. Як експерти вони також активно досліджували ці процеси. Зокрема, хочу зауважити присвячені розвитку громадянського суспільства в Україні конференції, що відбувалися в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди. Зокрема, варто зауважити міжнародні конференції «Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід» (2005), а також «Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови» (2006). Доповіді з відповідними оцінками Помаранчевої революції прозвучали й на Всесвітній конференції в Берліні 2005 року, присвяченій проблемам діалогу [The Challenge of Dialogue, 2005].

Важливими на етапі становлення філософської незалежності України стали перша і друга декади ХХІ сторіччя. Попри те, що в цей час Україна зіткнулася з величезними проблемами та труднощами в усіх сферах суспільного буття, слід наголосити, що за ці тридцять років філософія в Україні пройшла величезний шлях становлення — від ідеології догматичного марксизму-ленінізму до філософії, головним домаганням якої є істина. Звісно, філософія в Україні має свою специфіку, однак вона розвивається у річиші світової філософії і парадигмально, і за змістом, і за проблематикою. Це вже не пострадянська філософія. Про це свідчать і праці, які подають на Всеукраїнський конкурс філософських публікацій, що його вкотре проводить Інститут філософії останнім часом. Про це свідчить і конкурс стартапів, коли філософія долає суто академічні межі та переходить у публічний простір. За цей час змінилася номенклатура філософських спеціальностей. Замість таких спеціальностей, як діамат та істмат, з'явилися філософська антропологія та філософія культури, соціальна філософія, етика та практична філософія, феноменологія тощо.

Тенденція «реабілітації практичної філософії» утвердилась і на «філософських теренах» України, де питання взаємодії етики та політики, етики та економіки, етики та екології стали предметом дослідження й обговорення з боку філософів. Важливо зауважити, що поняття «практичного» долає тут вузький зміст «перетворювальної чуттєво-предметної діяльності», редукції практики до праці, властивого марксизму-ленінізму. Зміст цього поняття повертається до свого первинного значення, набуваючи сенс морально-практичного, властивий йому в Аристотеля, Канта і в сучасній прак-

тичний філософії дискурсу. Сумнозвісна ленінська теза, запозичена у Вернера Зомбарта: «в марксизме нет ни грана этики», утворювала серцевину марксистсько-ленінської теорії і практики, проте наразі поставлена під сумнів. Етика почала долати своє маргінальне становище, яке вона посідала за радянських часів. За цей час у вишах України створено й нові філософські кафедри, зокрема кафедри теоретичної та практичної філософії.

Можна стверджувати, що в Україні сформувались і нові філософські центри. Традиційні філософські осередки, такі як філософський факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка (декан Анатолій Конверський) та Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (директор Анатолій Єрмоленко), співпрацюють з іншими центрами, що виникли за часів незалежності. Зокрема, було створено філософський факультет у Харківському національному університеті імені М.В. Каразіна (декан Іван Карпенко), відроджено філософський факультет у Львівському національному університеті імені Івана Франка (декан Людмила Рижак), на якому кафедра філософії (завідувач Анатолій Карась) посідає чільне місце. Велику роль у процесі розвитку філософії в Україні відіграє факультет гуманітарних наук (декан Марина Ткачук) і кафедра філософії та релігієзнавства (завідувач Вадим Менжулін) відродженої за часів незалежності Києво-Могилянської академії, кафедра філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (завідувачка Марія Култаєва). В Україні видається понад тридцять періодичних фахових часописів А і Б рівнів з філософських спеціальностей.

За цей час зросла й кількість контактів із зарубіжними філософами, поглиблюється співпраця з ними: відбувається дедалі більше спільних заходів, міжнародних конференцій, симпозиумів. Наші філософи, хоча й спорадично, вже беруть участь у Всесвітніх філософських конгресах та інших міжнародних філософських конференціях і симпозиумах. Звісно, це ще радше малочисельні приклади. Адже отримати грант гостьового професора чи запрошеного дослідника досить складно. Ці гранти фінансуються здебільшого закордонними фондами. Хоча давно треба було б створити й у нас такі фонди, на кшталт американського Фулбрайта чи Німецької служби академічного обміну (DAAD), аби фінансувати наукове перебування наших фахівців, особливо молодих, в інших країнах, а також запрошених зарубіжних дослідників і професорів у наших науково-педагогічних установах. Я неодноразово звертався із пропозицією щодо створення таких фондів до Президії НАН України. На жаль, ці звернення досі залишаються поза увагою.

Останнім часом, на жаль, згортається процес подальшого розвитку філософії у вишій школі України. Зменшується кількість годин на курси з філософії. Це при тому, що запроваджується новий науковий ступінь — доктор філософії. Філософія дедалі більше перетворюється з «покликання» на «легкий гешефт», що перекинулось і на так звані наукометричні періодичні видання. І це — негативна тенденція. Щоправда, ця тенденція дегуманізації

та комерціалізації освіти спостерігається й за межами України. Варто зауважити, що тема кризи університетів на порядку денному в західних країнах майже півстоліття. Навіть така цитадель німецької культури, як гумбольдтівська система освіти, останнім часом підлягає сумну. Тому розвинені країни світу реформують свої науково-освітні системи.

Це об'єктивний процес, коли концепт «освіта як культура» поступається концептові «освіта як капітал», зокрема й у власне економічному значенні цього слова. Це означає, що освіта як капітал має приносити прибуток із набуттям і застосуванням відповідних компетентностей, а не бути тільки засобом здобуття культури та знання. Університети перетворюються на такі собі комерційно-підприємницькі організації, докорінно змінюючи свою роль у суспільстві «академічного капіталізму» [Münch, 2009: S. 148]. «Вони вже не є тільки місцем академічного життя науковців, а перетворюються на агента, який у конкуренції з іншими підприємствами має виходити на ринок зі своїми пропозиціями, діючи від імені університету як торгової марки. Аби відігравати цю роль, університет має перманентно нагромаджувати капітал» [Ibidem, S. 148].

Однак без філософії та філософської освіти складно уявити громадянина, який «має мужність керуватися своїм власним розумом», і громадянське суспільство, яке здатне контролювати владу, бути осереддям розвитку інституцій деліберативної демократії в Україні. З огляду на морально-етичну ситуацію в Україні особливо слід розвивати такі дисципліни, як етика та практична філософія. Адже практична філософія має ще один складник — прагматику, спрямовану на аргументацію, дискурс, консенсус, які є чинниками «суспільного розуму». Це нова парадигма в розвитку філософії, пов'язана з комунікативним поворотом. Без цих категорій неможливий розвиток сучасного громадянського суспільства, яке потребує зрілих громадян, критичного мислення, комунікативної, моральної, фахової компетенцій, що й має формувати філософія.

Ба більше, цей розум тільки й формується в публічному просторі комунікативних практик, які утворюють і морально-етичний горизонт буття людини. Ще більше це потрібно за доби, коли, як на мене, певною мірою відбувається зворотний Веберовому «розчаклуванню світу» процес деінтелектуалізації світу, коли різні вірування та ідеології «за доби їх технічного відтворення», будучи тиражовані засобами масових комунікацій, дедалі більше супроводжуються «унеповнолітненням людини», втратою нею суверенності свого розуму. У соціальні мережі вкидають неперевірені факти, так звані фейки тощо, на підставі яких нашвидкоруч роблять висновки, що є чинником творення «симулятивних демократій» (І. Блюдорн), або імітації громадянського суспільства. Проблема загострюється в «ситуації постправди», коли підважуються основні системні коди науки (істина/хиба), етики (добро/зло) тощо. У зв'язку з цим і філософія перетворюється на есеїстику, набір тверджень, які ні на що не претендують, що відповідає філософії постмодер-

нізму. Таку філософію використовуєть і в політичній риторичі та соціальних технологіях, вона є неодмінним складником ідеології «русского мира».

Але філософія має бути не тільки «добою, схопленою думкою, а й істинною» (Д. Бьолер). Тому вкрай важливо і в подальшому розвивати саме дискурсивний розум комунікативних практик, формувати відповідні комунікативні компетентності, що і є важливим завданням сучасної системи освіти, спрямованої на виховання зрілої особистості як компетентного фахівця і громадянина, який має здатність і мужність публічно обстоювати свою думку, тобто компетентно разом з іншими людьми брати участь у громадському дискурсі. Комунікативна філософія та дискурсивна етика є важливими складниками та чинниками цього процесу. У цьому полягає спільна відповідальність і філософії, і філософської освіти.

Таким чином, за тридцять років незалежності України і філософія в Україні пройшла складний шлях: від догматичної марксистсько-ленінської парадигми, яка виконувала функцію ідеології, до філософії, яка долає пост-радянський синдром і перетворюється на метанауку обґрунтування істинності знання і значущості норм та цінностей розвитку людини та суспільства. Філософія в Україні, відкриваючись провідним світовим філософським тенденціям, ідеям, концепціям і парадигмам, розвивається вже на власному духовному і методологічному фундаменті, вона перетворюється на складника і суб'єкта світової філософської думки.

ДЖЕРЕЛА

- Демократия. Плюрализм. Философия. Круглый стол* (2009). Философия и демократия в современном мире. Актуальные проблемы гуманитарного сотрудничества / Стенограмма конференции с участием директоров и ведущих сотрудников институтов философии стран СНГ, 13–14 ноября 2008 года. Москва: Прогресс — Традиция.
- Європейський словник філософії. Лексикон неперекладностей* (2009). Київ: Дух і літера.
- Ермоленко, А. (2003). Пізній марксизм — філософія цинічного розуму. В: *Філософсько-антропологічні студії* (с. 131–141). Київ: Стилос.
- Ермоленко, А. (2021). Сократичний діалог у поетично-практичній філософії Лесі Українки. *Філософська думка*, 2, 20–36.
- Конституція України (1996). *Відомості Верховної Ради України*, 30, 141.
- Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови* (2007). Київ: Інститут ліберального суспільства.
- Леся Українка (2008). Поетичні переклади. З Давньої єгипетської. Передмова. В: Леся Українка, *Усі твори в одному томі* (с. 263–264). Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун».
- Лісовий, В. (1997). *Культура — ідеологія — політика*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.
- Лісовий, В. (2014). *Спогади. Поезії*. Київ: Смолоскип.
- Попович, М. (1971). *Логіка і наукове пізнання*. Київ: Наукова думка. Попович, М. (1975). *Філософські проблеми семантики*. Київ: Наукова думка.
- Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід* (2006). Київ: Етна-1.
- Шинкарук, В. (ред.) (1996). *Феномен української культури*. Київ: Фенікс.

- Шинкарук, В. (ред.) (2002). *Філософського енциклопедичного словник*. Київ: Абрис.
- Böhler, D. (1971). *Metakritik der Marxen Ideologiekritik. Prolegomenon zu einer reflektierten Ideologiekritik und Theorie-Praxis-Vermittung*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1988). *Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1976). *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Mayer, H. (Hrsg.) (1996). *Totalitarismus und Politische Religionen*. Bd.II. Paderborn etc.: Schöningh.
- Münch, R. (2009). *Globale Eliten, lokale Autoritäten. Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von PISA, McKinsey&Co*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Vattimo, G. (2009). Postmoderner Kommunismus. In: *Das Ende des Kasinokapitalismus? Globalisierung und Krise*. Berlin: Blätter Verlagsgesellschaft.

Одержано 19.07.2021

REFERENCES

- Democracy. Pluralism. Philosophy. Round table* (2009). [In Russian]. Philosophy and democracy in the modern world. Current issues of humanitarian cooperation / Transcript of the conference with the participation of directors and senior staff of the institutes of philosophy of the CIS countries, November 13—14, 2008. Moscow: Progress—Tradition. [=Демократия 2009]
- European Dictionary of Philosophy. Lexicon of Intranslatability* (2009). [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i litera. [=Європейський словник 2009]
- Yermolenko, A. (2003). Late Marxism as a philosophy of the cynical mind. [In Ukrainian]. In: *Philosophical and Anthropological Studies* (pp. 131—141). Kyiv: Stilos. [=Єрмоленко 2003]
- Yermolenko, A. (2021). Socratic dialogue in the poetic and practical philosophy of Lesya Ukrainka. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 2, 20—36. [=Єрмоленко 2021]
- Constitution of Ukraine (1996). [In Ukrainian]. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 30, 141). [Конституція 1996]
- Civil society in Ukraine in the age of globalization: value-normative and institutional support of its development (2007). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Liberal Society. [=Громадянське суспільство 2007]
- Lesia Ukrainka (2008). Poetic translations. From ancient Egypt. Preface. [In Ukrainian]. In: Lesia Ukrainka, *All works in one volume* (pp. 263—264). Kyiv, Irpin: VTF "Perun". [=Леся Українка 2008]
- Lisovyi, V. (1997). *Culture — ideology — politics*. [In Ukrainian]. Kyiv: Olena Teliha Publishing House. [=Лісовий 1997]
- Lisovyi, V. (2014). *Memoirs. Poetry*. [In Ukrainian]. Kyiv: Smoloskup. [=Лісовий 2014]
- Porovich, M. (1971). *Logic and scientific knowledge*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka. [=Попович 1971]
- Porovich, M. (1975). *Philosophical questions of semantics*. [In Ukrainian]. Kyiv: Scientific opinion. [=Попович 1975]
- Values of civil society and moral choice: Ukrainian experience* (2006). [In Ukrainian]. Kyiv: Etna-1. [=Цінності 2006]
- Shynkaruk, V. (Ed.) (1996). *The phenomenon of Ukrainian culture*. [In Ukrainian]. Kyiv: Feniks. [=Шинкарук 1996]
- Shynkaruk, V. (Ed.) (2002). *Philosophical encyclopedic dictionary*. [In Ukrainian]. Kyiv: Abris. [=Шинкарук 2002]
- Böhler, D. (1971). *Metakritik der Marxen Ideologiekritik. Prolegomenon zu einer reflektierten Ideologiekritik und Theorie-Praxis-Vermittung*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

- Habermas, J. (1988). *Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1976). *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Mayer, H. (Hrsg.) (1996). *Totalitarismus und Politische Religionen*. Bd.II. Paderborn etc.: Schöningh.
- Müch, R. (2009). *Globale Eliten, lokale Autoritäten. Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von PISA, McKinsey&Co*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Vattimo, G. (2009). Postmoderner Kommunismus. In: *Das Ende des Kasinokapitalismus? Globalisierung und Krise*. Berlin: Bt ter Verlagsgesellschaft.

Received 19.07.2021

Anatoliy Yermolenko, Doctor of Philosophy, Professor,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Director of the H.S. Skovorods Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Honoured Worker of Science and Technics of Ukraine,
4, Triokhsviatyetska St., Kyiv, 01601
a_yermolenko@yahoo.de
<https://orcid.org/0000-0002-9908-6144>

PHILOSOPHY AS A FACTOR OF SPIRITUAL INDEPENDENCE OF UKRAINE

The article examines the problems of philosophy development in Ukraine during the thirty years of independence; an attempt is made to periodize this development. It is shown that the independence of Ukraine, in addition to the state, political and economic dimensions, also contains a spiritual component associated with religious, cultural, linguistic, and ideological independence. The key here was independence from the Moscow Church and creating an autocephalous Orthodox Church in Ukraine. Nevertheless, since, according to the Constitution of Ukraine, no ideology can be recognized by the state as mandatory, spiritual independence is also a secular category and presupposes worldview and philosophical independence. The article highlights several stages of the creation of philosophical independence. First, the first stage required overcoming the ideologically biased philosophy of Russian Marxism, that is, Marxism-Leninism. The second stage is the involvement of Ukrainian philosophy in the models of modern world philosophy, the assimilation of its leading trends and paradigmatic complexes. The role of translations of philosophical classics and modern philosophical literature in entering philosophy into world philosophical thought in Ukraine is also shown. Finally, the third stage is related to solving the critical problems of our time, related to globalization, ecological crisis, universalism and particularism in ethics, ethical reclamation of modern society, etc. The article also deals with the role of philosophy and philosophical education in substantiating the value orientations of the development of Ukrainian society, the formation of communicative, moral, professional competencies of citizens as a factor in the civilizational choice of Ukraine.

Keywords: *spiritual independence, philosophical independence, paradigmatic turn in philosophy, civilizational choice*